

„Být dobrou babičkou“ – normativní očekávání spojená s rolí babičky v současné české rodině*

JAROSLAVA HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ**

Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni

‘Being a Good Grandmother’: the Normative Expectations Attached to the Role of Grandmother in Czech Families Today

Abstract: This article focuses on two generations of women in the Czech Republic who are currently mothers or grandmothers of young children. Based on interviews that were carried out with 20 mothers and 20 grandmothers of children under the age of 10, the article analyses what kinds of expectations are attached to the role of grandmother and how the norm of ‘good’ grandmother is constructed by different generations of women. The author identifies three strong norms of grandmothers: the norm of non-interference, the norm of constant availability, and the norm of activity. The narratives of both the mothers and the grandmothers reflected a strong ‘gendered contact’ between the two generations, which is based on a generational transfer of caring responsibilities. A new norm, the norm of activity, is mainly constructed by mothers and it involves the idea that a ‘good’ grandmother provides not just instrumental care but above all ‘adventures’. Both the mothers and the grandmothers pointed out how the family role of grandmothers had changed compared to past generations of grandmothers. The article analyses the (changing) norms of grandmothers in relation to the changing cultural representation of ageing and especially in relation to ideas about active ageing, and it highlights some of the contradictory expectations that are attached to the role of grandmothers as a result of the inconsistent/clashing demands being made of them.

Keywords: care, family, grandmothers, grandparents, intergenerational solidarity

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2015, Vol. 51, No. 5: 737–760

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/00380288.2015.51.5.212>

* Tento text vznikl v rámci projektu „Významy a podoby prarodičovství v České republice“ (Grantová agentura České republiky, grant č. 13-09399P).

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: PhDr. Jaroslava Hasmanová Marhánková, Ph.D., Katedra sociologie, Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni, Univerzitní 8, 306 14 Plzeň, e-mail: jmarhan@kss.zcu.cz.

Úvod

V české sociologii rodiny existuje dlouhá tradice zdůrazňující historicky významnou úlohu prarodičů v rámci československé rodiny. Večerník a Matějů [1999: 102] označují dokonce systém mezigenerační závislosti za jeden z klíčových rysů odlišujících československou rodinu od tehdejších rodin nukleárního typu na západ od našich hranic. Finanční či bytová pomoc poskytovaná starší generací se hrávala důležitou úlohu při zakládání rodin mladými lidmi. Pomoc s péčí o malé děti poskytovaná babičkami, které v průměru odcházely do důchodu v poměrně mladém věku, zároveň představovala historicky jeden z nejdůležitějších faktorů umožňujících matkám návrat na trh práce po rodičovské dovolené [Hašková, Maříková, Uhde 2009; Možný 1999]. Tato „závislost“ na péči poskytované starší generací byla dále prohlubována po roce 1989 strmým poklesem počtu míst v zařízeních péče o předškolní děti. Jak dokládají i nedávno provedené empirické výzkumy, pomoc poskytovaná prarodiči (zvláště babičkami) představuje jeden z klíčových faktorů harmonizace pracovního života a péče v mladých českých rodinách [srov. např. Saxonberg, Kampicher, Janoušková 2013], zvláště pak v rodinách matek-samoživitelů, jejichž počet neustále narůstá [Höhne et al. 2010: 75].

Výše zmíněné studie zdůrazňují přetrvávající význam starší generace v procesu sladění péče a práce v rodinách s malými dětmi. Vysoká míra normativní solidarity v českých rodinách byla ostatně potvrzena i řadou nedávno provedených kvantitativních výzkumů [např. Veselá 2002; Vidovičová, Rabušic 2003]. Zároveň ale nacházíme evidenci naznačující, že norma intenzivního zapojení prarodičů do péče o vnoučata se v české společnosti mění. Například studie Petrové Kafkové [2010] poukazuje na oslabování normy závazku vůči vlastním dětem v české společnosti. Zatímco v roce 1991 72 % seniorské populace souhlasilo s výrokem, že rodiče musí pro své děti udělat vše, v roce 2008 to bylo již jen 57 %. Ačkoliv senioři (a zvláště pak seniorky) stále vykazují vyšší míru normativní solidarity v porovnání s mladší generací, zdá se, že původně vysoká míra „obětování se“ pro mladší generaci, na kterou upozorňovaly předchozí studie, přestává být v současné české společnosti a mezi dnešními seniory přijímána jako samozřejmost [ibid.: 7].

Při studiu prarodičovství byla pozornost věnována především faktorům ovlivňujícím zapojení prarodičů a jeho intenzitu. V České republice pečuje o vnoučata mladší deseti let s denní či týdenní pravidelností kolem 30 % prarodičů, zhruba pětina českých prarodičů se naopak do péče o vnoučata vůbec samostatně nezapojuje [Hasmanová Marhánková, Štípková 2014: 17]. Gender představuje jeden z nejvýraznějších determinantů zapojení. Intenzivní péči o malá vnoučata se věnuje zhruba 37 % babiček v porovnání s 23 % dědečků [ibid.: 20]. Muži tak péči o vnoučata stráví v průměru o čtyři hodiny týdně méně času než babičky [Höhne et al. 2010: 37]. Intenzita zapojení prarodičů se mění s ohledem na partnerské uspořádání v rodině rodičů [ibid.: 2010: 75] i partnerský status prarodičů [Hamplová 2014: 37]. S přibývajícím věkem prarodičů klesá míra jejich zapojení [Hasmanová Marhánková, Štípková 2014: 20; Petrová Kafková 2014].

Spíše okrajová pozornost byla věnována tomu, jakým způsobem je v české společnosti vnímána samotná role prarodiče a jaké významy s ní spojují ať samotní senioři/ky, či členové mladších generací. Sýkorová [2007] studovala vztah mezi prarodiči a mladší generací jako součást konceptu osobní autonomie. Poukazuje přitom na to, že čeští senioři usilují o reciproční vztah s mladší generací a o to, pomáhat svým dětem a vnoučatům tak dlouho, jak to jen bude možné. Prarodičovství bylo (především) seniorkami vnímáno jako součást celoživotního závazku rodičů vůči svým dětem. Další kvalitativní studie poukazují spíše na rostoucí heterogenitu ve vnímání a naplňování prarodičovské role. Studie Hasmanové Marhánkové [2010a] ukazuje, že část žen, které svůj život po odchodu do důchodu silně spojují s aktivním životním stylem a koníčky, se vymezuje vůči představě prarodičovství jako jediné náplně života po odchodu do důchodu a ženy, které byly babičkami „na plný úvazek“, popisují jako příklad negativních vzorů [ibid.]. Podobně i další kvalitativní studie vzorců zapojení babiček do péče ukazují, že každodenní intenzivní zapojení do péče o vnoučata sice představuje stále významnou součást života řady českých babiček, zároveň je ale možné identifikovat i jiné způsoby naplňování role babičky odrážející různé potřeby jednotlivých generací, odlišné životní styly seniorek i různé formy péče, které prarodiče poskytují [Hasmanová Marhánková, Štípková 2014].

Prarodičovství představuje silně genderovanou roli. Genderové vztahy ovlivňují očekávání kladená na jednotlivé prarodiče, stejně jako jejich konkrétní zapojení [např. Mann 2007; Tarrant 2012]. Prarodičovství je tak potřeba analyzovat s ohledem na tuto genderovou dimenzi jako roli, která je vymezená odlišnými rámci v případě mužů a žen. Tento text se věnuje specificky roli babičky.¹ Prostřednictvím analýzy hloubkových rozhovorů identifikuje významy, které dnešní generace matek a babiček malých dětí/vnoučat této roli připisují. Cílem textu je představit současná normativní očekávání spojená s úlohou babiček v rodině. Tato očekávání jsou analyzována v kontextu měnících se společenských představ o stáří a s důrazem na identifikování možných ambivalencí přítomných v jednotlivých požadavcích kladených na prarodiče.

Prarodičovství jako proměňující se a nejasně vymezená role?

Většina textů diskutujících mění se pozici prarodičů v současné individualizované společnosti začíná své představení tématu odkazem na význam demografických trendů (především klesající porodnosti a zvyšující se délky dožití). Zjednodušeně řečeno, díky prodlužující se délce dožití dochází k tomu, že lidé v rámci role prarodiče stráví potenciálně delší část svého života a díky klesající porodnosti mohou navíc svou pozornost distribuovat mezi méně vnoučat [srov.

¹ Detailnější diskuzi nad důvody zaměření pouze na normativní očekávání spojená s rolí babičky uvádím v kapitole Průběh výzkumu.

např. Phillipson 2013: 112–113; Uhlenberg 2005]. Tyto úvahy vedly řadu autorů a autorek k diskuzi nad rostoucím významem role prarodiče v rámci individuální životní biografie [Harper 2006; Giarrusso, Silverstein 1996] a posílením pozice prarodičů v rámci systému mezigenerační pomoci v rodině [Bengston 2001]. Jak ale zároveň poukazuje Szinovacz [2007: 267]: „ačkoliv prodlužující se délka dožití nabízí potenciál pro posílení mezigeneračních vztahů, současný trend vysoké míry rozvodovosti pravděpodobně podkopá jejich kvalitu, především ve vztahu k otcovské linii“. Proměny rodinného chování tak představují další trend, jenž významně zasahuje do ustavování mezigenerační solidarity. V případě České společnosti zároveň došlo během poměrně krátké doby k výrazné proměně načasování tranzic spojených s (pra)rodičovstvím. V osmdesátých letech, kdy své děti rodila generace dnešních babiček, dosáhl věk prvorodiček (22 let) historického minima druhé poloviny 20. století. Od devadesátých let pak dochází k jeho strmému nárůstu [ČSÚ 2015a]. V současné době se průměrný věk žen při narození dítěte blíží 30 letům [ČSÚ 2015b] a průměrný věk prvorodiček přesáhl 28 let [ČSÚ 2015a]. Dnešní generace babiček se tak v porovnání se svými matkami dočká vnoučat v pozdějším věku.

Diskuze nad dopadem demografických trendů a změn rodinného chování představuje důležitý výchozí bod současných úvah o potenciální proměně pozice prarodičů v rodině [detailněji např. Hasmanová Marhánková 2015]. Poměrně málo se z ní ale dozvídáme o významech, které jsou roli prarodiče přiřazovány. Najdeme řadu studií zaměřujících se na neustálou redefinici norem a očekávání spojených s rolí matky, otce a rodičovstvím [např. Maříková, Křížková, Vohlídalová 2012; Hašková, Zamykalová 2006]. Tyto studie shodně poukazují například na význam individualizačních procesů, proměny genderových vztahů či dopad sociálních politik na způsoby, jakými se lidé vztahují k tomu, co to znamená být rodič/matka/otec, a řada z nich vyzdvihuje poměrně zásadní změny v normativních očekáváních spojených s těmito rolemi. Je proto s podivem, že role prarodiče zůstává v tomto ohledu spíše na okraji zájmu a o normách a očekáváních spojených s rolí současných českých prarodičů toho víme poměrně málo. Ačkoliv některé studie poukazují na to, že čeští senioři/ky vnímají prarodičovství jako kontinuální pokračování své rodičovské role [srov. Sýkorová 2007], role prarodiče v sobě obsahuje několik strukturálních rysů, které ji od role rodiče významně odlišují.

Jedním z těchto výrazných rysů je význam prostřední generace při zprostředkovávání vztahu mezi vnoučaty a prarodiči. Rodiče, především v případě malých vnoučat, sehrávají roli „zprostředkovatelů“ jejich vztahu s prarodiči. Kvalita vztahu mezi nejmladší a starší generací a intenzita jejich kontaktů je výrazně ovlivněna charakterem vztahu mezi rodiči a prarodiči [Whitbeck, Hoyt, Huc 1993]. Partnerská situace v generaci rodičů a s ní spojené životní podmínky například výrazně ovlivňují způsob a intenzitu zapojení prarodičů [Knudsen 2012; Uhlenberg, Hammill 1998]. Zprostředkující roli generace rodičů ilustruje i vliv rodové linie (čili toho, zda se jedná o prarodiče ze strany otce, či matky) na

intenzitu vztahu s vnoučaty, kde nacházíme konzistentní evidenci o vyšší intenzitě zapojení rodičů matky [např. Chan, Elder 2000; Sims, Rofail 2013; Uhlenberg, Hamill 1998]. Na prarodiče z otcovské linie také výrazně negativněji dopadá rozvod v generaci rodičů. Po rozvodu dochází k poklesu zapojení rodičů otce do péče o vnoučata a tito prarodiče také častěji pociťují zhoršení vztahu s vnoučaty [Ahrons 2007; Sims, Rofail 2013; Timonen, Doyle 2012]. Rodiče tak svým chováním a životními rozhodnutími výrazně vymezují prostor, který je prarodičům k naplňování jejich role otevřen.

Malá pozornost věnovaná studiu prarodičovství jako by v mnohém odrážela pohled na seniory/ky jako spíše závislé členy rodiny a skupinu, která se vyznačuje homogenitou životních stylů a rolí [podobná kritika viz rovněž Chambers 2012]. I v české sociologii (a veřejných debatách) stále nejvíce rezonuje obraz oddaných „hlídacích babiček“ vykreslený v práci Iva Možného [1999]. Toto uspořádání reflektující sociální politiku i představy o „vhodné“ náplni života v pozdějším věku samozřejmě v mnohém odráželo podmínky tehdejší společnosti a je tak otázkou, do jaké míry vypovídá o současných vzorcích prarodičovství. I přesto teze o samozřejmosti zapojení prarodičů (především babiček) zůstává spíše neproblematizována, podobně jako (často nevyřčený) předpoklad o homogenitě způsobu naplňování role prarodiče. Přitom ojedinělé studie současných představ o zapojení prarodičů, zmiňované již v úvodu tohoto textu [např. Petrová Kafková 2010; Hasmanová Marhánková 2010a], naznačují, že dochází k poměrně výrazným změnám ve způsobech, jakými se senioři/ky samotní vztahují k roli prarodiče.

Vnímání role seniorů/rek ve společnosti, stejně jako společenské představy o „vhodných“ podobách života ve stáří prošly v několika posledních dekádách výraznou proměnou. Tyto kulturní reprezentace stárnutí přitom zásadním způsobem ovlivňují i to, jak je role prarodiče konstruována a jaké místo je jí připisováno v rámci individuální životní biografie. Za jednu z těchto klíčových změn v představách o stárnutí je možné považovat rostoucí důraz na aktivitu a produktivitu ve stáří [srov. např. Katz 2000]. Současné normativní představy o stárnutí pracují s představami úspěšného či aktivního stárnutí, které zobrazují ideální stárnutí naplněné prodlužující se pracovní kariérou a aktivním životním stylem. Jak poznamenávají Arber a Timonen [2012: 252], tato proměna kulturních reprezentací stárnutí přináší nové výzvy rovněž pro naplňování role prarodiče. Vize stárnutí naplněného prací, koníčky a časem pro vlastní zájmy se dostává do potenciálního střetu s přetrvávající poptávkou po péči poskytované starší generací [ibid.]. Petrová Kafková a Vidovičová [2013] si tak v této souvislosti kladou otázku, zda senioři/ky v současné české společnosti nečelí přetížení rolí v důsledku protichůdných nároků na ně kladených v rámci normativních představ aktivního stárnutí, důrazu na produktivitu na trhu práce a roli prarodiče. Mnoho empirických studií přitom potvrzuje, že řada seniorů (a především pak senierek) je nucena složitě vyjednávat mezi těmito odlišnými očekáváními a že tato situace produkuje nové formy konfliktů [např. May, Mason, Clarke 2012; Hasmanová

Marhánková 2010a]. Je přitom na místě se domnívat, že reprezentace aktivního stárnutí mohou zasahovat i do toho, jak je vnímána samotná náplň role prarodiče. Je tak otázkou, jakým způsobem současný důraz na aktivitu ovlivňuje i představy o tom, jak by měla být role prarodiče naplňována.

Společně s proměnou společenských představ stárnutí roste rovněž heterogenita životních stylů seniorů/rek. Gilleard a Higgs [2000] hovoří o stárnutí v současné konzumní společnosti jako o reflexivním projektu, na kterém lidé pracují prostřednictvím svých voleb a spotřeby. Stárnutí se tak podle nich stává stále komplexnější a různorodější zkušeností. Důraz na individuální volby ústící do různosti životních stylů se podle Gillearda a Higgse stává definičním znakem současných „kultur stárnutí“ [ibid.].² Tato rostoucí heterogenita životních stylů ve stáří se bezpochyby promítá i do různých způsobů, jakými se k roli prarodiče jednotlivci vztahují. Imperativy sebenaplnění a nezávislosti, jež se stávají výraznými normativními rámci individualizované společnosti i současných reprezentací života ve stáří, přináší nové výzvy pro naplňování role prarodiče. Jak poznamenává Beck-Gernsheim [2002: 74–75]: „změny v představách o tom, jak vypadá normální ženská biografie, produkují nejen nové ženy a nové matky, ale rovněž nové babičky. Mnoho současných padesátiletých žen (a ještě více žen, které dosáhnou tohoto věku v následujících dekáдах) je již nositelkami ‚viru‘ naděje, či alespoň představy života podle vlastních představ. Mají vlastní cíle mimo oblast rodiny – ať už se jedná o vlastní kariéru, dobrovolnickou činnost, či (konečně!) vlastní zájmy.“ Tyto babičky podle Beck-Gernsheim budou přistupovat ke své roli prarodiče s jinými očekáváními, větší flexibilitou a menší ochotou podřídit svůj čas péči [ibid.].³

Výše popsané úvahy tak na jednu stranu naznačují, že očekávání spojená s obsahy a náplní role prarodiče prochází výraznou proměnou. Zároveň poukazují na nově se vynořující (často protichůdné) nároky kladené na seniory/ky, které v souvislosti s ustavováním mezigenerační solidarity mohou potenciálně

² Gilleard a Higgs [2000] ve své práci hovoří především o současné stárnoucí generaci baby-boomers (kohortám narozených na západ od našich hranic v době ekonomické prosperity po druhé světové válce). Domnívají se přitom, že právě tato generace, která se aktivně účastnila sociálních hnutí v šedesátých letech a jejíž příslušníci většinu svého života prožili v podmínkách konzumní (či chcete-li postmoderní) společnosti, dává vzniknout i novým konceptualizacím života ve stáří [ibid.]. Je otázkou, zda je možné tyto úvahy přenést i do kontextu společnosti, která prošla odlišným historickým, demografickým i společenským vývojem. Představa „kultur stárnutí“ zároveň odkazuje především k životnímu stylu spojeného s tzv. třetím věkem – tedy obdobím charakterizovaným spíše jako mladé stáří.

³ Tuto proměnu v přístupu současné generace žen k prarodičovství ilustruje i můj předchozí výzkum z českého prostředí zaměřený na životní styl seniorek, které se aktivně zapojují do volnočasových center pro seniory. Ačkoliv tyto ženy připisovaly prarodičovství ve svém životě důležité místo, zároveň zdůrazňovaly svou neochotu podřídit péči o vnoučata své další zájmy a vymezovaly se vůči představě, že by svůj život v důchodu měly soustředit především kolem své role babičky [Hasmanová Marhánková 2010a].

vést k novým konfliktům a především k novým formám ambivalence. Tyto ambivalence mimo jiné vyvstávají z normativní nejednoznačnosti, kterou Silverstein, Giarusso a Bengston [1998] považují za jeden z definičních rysů role prarodiče. Silverstein, Giarusso a Bengston vidí základ této nejednoznačnosti v chybějících vodítkách pro výkon role prarodiče. Na rozdíl od role matky/otce/rodiče není role prarodiče spojená s jasnými normativními očekáváními.⁴ Míra a charakter zapojení prarodičů se tak stává předmětem neustálého vyjednávání [ibid.]. Chybějící jasná normativní očekávání spojená se statutem prarodiče ústí do různých představ o tom, jakou roli by měli prarodiče hrát ve vztahu k vnoučatům i generaci rodičů [Sarkisian 2006: 806; Silverstein, Giarrusoso, Bengston 1998: 149–150]. Studie mapující roli prarodičů v rodině jasně ukazují, že můžeme identifikovat poměrně velkou variabilitu v tom, jak je role prarodiče naplňována [srov. Gauthier 2002; Mueller, Wilhelm, Elder 2002; pro český kontext Hasmanová Marhánková, Štípková 2014].

Výše popsané proměny v chápání role seniorů/rek ve společnosti a rostoucí heterogenita životních stylů ve stáří přitom dále posilují pluralitu významů, kterou jednotlivci roli prarodiče ve svém životě přiřazují. V tomto textu nahlížím na prarodičovství právě s ohledem na normativní nejednoznačnost této role a ambivalence, které jsou její součástí. Ty přitom vidím nejen jako důsledek chybějících jasných vodítek pro výkon prarodičovské role, ale rovněž jako součást změn spojených s proměnou způsobů, jakými je mezigenerační solidarita ustavována.

Průběh výzkumu

V rámci této studie chápu péči poskytovanou v rodině jako sociální praktiku ovlivněnou sdílenými společenskými očekáváními. Definice toho, jak by měla vypadat „vhodná“ péče, je vymezována těmito společenskými očekáváními, které také stanovují rámce pro naplňování jednotlivých rolí v rodině. Výpovědi svých participantek nahlížím v souladu s přístupem May, Mason a Clarke [2012] jako formu „normativní výpovědi“ (normative talk), kdy se lidé prostřednictvím popisu své vlastní zkušenosti vztahují k širším společenským normám. Lidé prostřednictvím výpovědí o tom, jakými jsou prarodiči, usilují rovněž o vytvoření obrazu sebe sama, které odráží společensky (morálně) akceptovatelné představy o tom, co to znamená být prarodičem [ibid.]. Zároveň se domnívám, že tyto „kulturní scénáře toho, co to znamená být prarodič“, které jsou historicky a kulturně proměnlivé [Uhlenberg 2005], výrazně reflektují širší společenské představy

⁴ Za jednu z mála jasně identifikovaných norem spojených s rolí prarodiče je možné považovat požadavek, aby prarodiče výrazně nezasahovali do pravidel výchovy vnoučat, která mají být stanovována rodiči (tato norma se objevovala i ve výpovědích mých participantek – viz níže). Na existenci této normy upozorňuje i řada dalších studií [Breheny, Stephens, Spilsbury 2012; May, Mason, Clarke 2012].

o roli seniorů a senierek ve společnosti. V tomto ohledu tak analýzu normativních představ o roli prarodiče vnímán jako neoddělitelnou od analýzy kulturních reprezentací stárnutí.

Tato studie vychází z kvalitativního výzkumu zaměřeného na významy a podoby prarodičovství v současné české společnosti. V rámci výzkumu bylo provedeno 20 hloubkových rozhovorů s babičkami a 20 hloubkových rozhovorů s matkami vnoučat/dětí do 10 let. Dotazované ženy byly vybírány tak, aby reprezentovaly různé partnerské a životní situace. Mým cílem bylo zachytit především heterogenitu vzorců zapojení babiček a různé faktory, které do tohoto procesu mohou vstupovat. Jednotlivé participantky v generaci matek a babiček se tak lišily rodinným uspořádáním, ve kterém vyrůstaly jejich děti/vnoučata, vzděláním, místem bydliště i pracovní aktivitou.⁵ Průměrný věk dotazovaných babiček byl 61,5 roku (nejmladší dotazované babičce bylo 45 let, nejstarší 75 let). Polovina z nich byla v době dotazování v důchodu, polovina stále pracovala. Mezi dotazovanými babičkami převládaly ženy se středoškolským vzděláním (10), čtyři z nich měly vysokoškolské vzdělání, jedna vzdělání základní. Šestnáct z dotazovaných babiček žilo ve větším městě, tři v městě s menším počtem obyvatel, jedna na vesnici. V průměru měly tři vnoučata. Průměrný věk dotazovaných matek byl 33 let (nejmladší dotazované matce bylo 25 let, nejstarší 41 let). Opět mezi nimi převažovaly ženy se středoškolským vzděláním (10), devět žen mělo vzdělání vysokoškolské, jedna vzdělání základní. Devět dotazovaných matek v době rozhovoru pracovalo na plný úvazek, čtyři na poloviční a sedm bylo na mateřské/rodičovské dovolené. Nejčastěji se jednalo o matky jednoho dítěte (12), sedm dotazovaných mělo již dvě děti, jedna tři. Sedm dotazovaných matek bylo vdaných, pět žilo s otcem dětí v nesezdaném soužití, šest bylo rozvedených (z nichž tři žily s novým partnerem), dvě byly svobodné matky. Mezi dotazovanými bylo šest případů rodin, kdy byly dotazovány jak matky, tak babičky. Ve zbylých případech byly dotazovány buď pouze matky, či pouze babičky.

Analýza norem prarodičovství se v tomto textu soustřeďuje pouze na roli babičky. Důvodem, proč byly v této fázi výzkumu zvoleny jako participantky pouze ženy, je za prvé matrilineární charakter mezigenerační solidarity v českých rodinách identifikovaný předchozími studiemi [např. Možný, Přidalová, Bánovcová 2003; Veselá 2002] a historicky významná role babiček při harmonizaci práce a péče v mladých rodinách [srov. např. Hašková, Maříková, Uhde 2009]. Intenzivnější zapojení žen do péče o vnoučata v porovnání s muži potvrzují i současné empirické výzkumy [např. Höhne et al. 2010; Petrová Kafková 2014]. Charakter mezigenerační solidarity v českých rodinách byl historicky typický generačním transferem povinností spojených s péčí, který se ale dotýkal především žen [srov. Uhde, Hašková 2009: 29]. Babičky tedy v rodinách figuruji jako výraznější pečo-

⁵ I přes výrazné odlišnosti v charakteristikách jednotlivých žen byly v souboru zastoupeny ve větší míře ženy se středoškolským a vyšším vzděláním. Tato skutečnost mohla mít i dopad na charakter získaných dat a diskutuji ji detailněji i při samotné analýze.

vatelé. Z tohoto důvodu můžeme předpokládat i větší potřebu vymezit jejich roli v rodině. Druhým důvodem, proč jsem se rozhodla studovat normy spojené s rolí babičky odděleně od těch kladených na muže-prarodiče, je silná genderovanost role prarodiče. Očekávání spojená s rolí prarodiče reflektují rozdílné představy o úloze mužů a žen v rodině [více např. Mann 2007; Tarrant 2012]. S ohledem na výše zmíněnou významnou úlohu žen v rámci mezigenerační pomoci v českých rodinách jsem se v první fázi výzkumu rozhodla zaměřit pouze na roli babičky.

V rámci výzkumu byly dotazované pouze matky a babičky, které měly alespoň jedno dítě/vnouče mladší 10 let. Vnoučata v tomto věku vyžadují péči dospělé osoby a rodiny tak v tomto období také čelí zvýšeným nárokům spojeným s potřebou harmonizovat pracovní a rodinný život. Předpokládala jsem tedy, že rodiče v tomto období více „poptávají“ pomoc s péčí o děti, což se promítá i do potřeby jasněji vymezit pravidla zapojení babiček a očekávané formy pomoci.

Provedené rozhovory se v případech obou skupin participantek shodně zaměřovaly na rodinnou historii (především na vzpomínky na vlastní (pra)rodiče a jejich roli v rodině), organizaci péče o malé děti v rodině, vztahy mezi jednotlivými generacemi a představy o náplni role (pra)rodiče. Rozhovory trvaly v průměru 40 minut a byly se souhlasem participantek nahrávány a doslovně přepisovány. Analýza se řídila principy tematické analýzy [Ezzy 2002] a soustředila se na identifikování normativních představ spojených s rolí babičky. Pozornost byla věnována především potenciálním ambivalencím přítomných v těchto normách. Následující část textu se zaměřuje na představení dílčích očekávání vztahujících se k roli babičky v současné české rodině.

Normativní představy spojené s rolí babičky – norma nezasahování

Mé participantky se k normativním představám o roli babičky v rodině vztahovaly prostřednictvím dvou způsobů. První z nich definoval roli babičky skrze charakter vztahu s vnoučaty. Zdůrazňovaly význam babiček pro budování pozitivní atmosféry v rodině a emoční přínos pro dítě jako v případě paní Agnes (matka): „Já si myslím, že jejich hlavní role je dávat dítěti nějaké zázemí, lásku, aby to dítě bylo spokojené.“ Podobně i paní Stela (babička) hovořila o tom, že jako babička se snaží přinést dětem především lásku, vlídnost a něhu a jako svůj úkol vnímá, aby se „ty děti cítily spokojeně a byly v radosti a harmonii“. V těchto popisech tak babičky vystupovaly prostřednictvím idealizovaných obrazů nositelů rodinné pohody.

Mnohem častěji byla ale očekávání spojená s rolí babičky artikulována skrze pravidla chování ve vztahu k mladším generacím (zjednodušeně řečeno, co má či nemá babička prakticky dělat). Mé participantky se v těchto případech vztahovaly k roli babičky prostřednictvím pravidel vzájemného vztahu mezi rodiči a prarodiči a forem pomoci, které mají poskytovat. Očekávání kladená na babičky a jejich chování tak byla vyjadřovaná především prostřednictvím pravidel mezi-

generační solidarity. V rozhorech s oběma skupinami žen se shodně objevovaly tři základní normy spojené s rolí babiček.

První z jasně artikulovaných norem prarodičovství představovala norma nezasahování. Matky hovořily o tom, že úkolem prarodičů není vychovávat a ve vztahu k rodičům mají vystupovat spíše jako postavy v pozadí, které respektují pravidla jejich vlastní domácnosti. Podobně i babičky popisovaly samy sebe jako ty, které nevnučují své rady a směr výchovy vnoučat nechávají na rodičích.

Taková prostě spolupráce, ale jako nevnučují se prarodiče, nevnučují svoje názory, že takhle byste to měli dělat, takhle byste měli vychovávat, jsou ochotní pomoci, jsou připraveni jakoby pomoci svým dětem, nebo vnoučatům..., ale hlavní by asi pro mě bylo právě to, aby ti prarodiče nezasahovali rodičům do výchovy nebo do takových těch zásadních věcí. To si myslím, že by se měli podřídit těm rodičům. (Adéla, matka)⁶

Zajedno si myslím, že prarodiče by je (rodiče vnoučat) měli nechat žít, jak oni chtějí, aby ta rodina sama o sobě byla v harmonii, aby jim do toho moc nepovídali. Můžou jim říct svůj názor a doporučit jim něco. Jestli si to tak udělají, nebo ne, to už záleží potom na nich, ale myslím si, že by měli nechat tu rodinu, aby si postavila nějaké své ideály, nějaké své hranice a aby byli v nějaké té harmonii. (Stela, babička)

Přítomnost normy nezasahování jako výrazného rámce vymezování role prarodiče identifikují i další empirické studie [Breheny, Stephens, Spilsbury 2012; Mann 2007: 283; May, Mason, Clarke 2012]. Tato norma potvrzuje a zviditelňuje rodiče jako výsostné autority v oblasti výchovy dětí. Zároveň její dodržování stvrzuje, že prarodiče své děti vychovali dobře, neboť potřeba zasahovat do výchovy vnoučat potenciálně staví prarodiče do pozice „špatných rodičů“, kteří nebyli ze svých dětí schopni vychovat dobré pečovatele [Breheny, Stephens, Spilsbury 2012]. Shoda na imperativu nezasahování nicméně neznamená jasné vymezení působení prarodičů. Babičky na jednu stranu nemají zasahovat, zároveň ale obě skupiny žen zdůrazňovaly roli babiček jako těch, na které je možné obrátit se s prosbou o radu. Jejich výpovědi ukazují na složitý proces ustavování křehké rovnováhy mezi nezasahováním a poskytováním rad a pomoci, tak aby nebyly vnímány jako vměšování. Paní Mirka (matka) tak na otázku, jak by se sama v budoucnu chtěla chovat jako babička, odpověděla:

Určitě vím, že bych se prostě té rodině nemotala do toho, že bych se snažila, já nevím, třeba být dceři nějakou oporou, jo? Nebo kdyby potřebovala, aby prostě vědě-

⁶ Na jednotlivé participantky v textu odkazují smyšlenými pseudonymy. Úryvky z rozhovorů byly jazykově a stylisticky upraveny (tak aby změny nenarušily obsah a vyznění výpovědi).

la, že může kdykoliv zavolat: „Hele mamí potřebovala bych...“ Asi takhle aby to fungovalo. A zase, abych jí neříkala: „Hele, děláš to blbě,“ a „takhle by si měla...“ a takovýhle. Že jí prostě můžu nějak nasměrovat nenápadně. (Mirka, matka)

Paní Mirka tak na jednu stranu silně zdůrazňuje normu nezasahování, zároveň ale hovoří o tom, že by babička měla „nenápadně nasměrovávat“. Ačkoliv tedy ženy zdůrazňují normu nezasahování, zároveň hovoří o tom, že určitá míra zasahování ze strany babiček se očekává a je v podstatě žádoucí – musí nicméně probíhat nenápadně a takticky. Řada z dotazovaných babiček zároveň poskytovala vnoučatům poměrně intenzivní (často každodenní) péči bez přítomnosti rodičů. V tomto ohledu se tak dostávaly do ambivalentního postavení pečujících, kteří mají sami vnoučata na starost, zároveň se od nich ale očekává, že nebudou do jejich výchovy zasahovat. Norma nezasahování odkazující k závazku, který jako rodiče mají ke svým dětem, se tak snadno dostává do konfliktu s pocitem odpovědnosti, který jako prarodiče cítí vůči svým vnoučatům [May, Mason, Clarke 2012].

„Ideální babička pomůže kdykoliv“ – norma dostupnosti

Druhou výraznou normu spojenou s rolí babičky představovala norma dostupnosti. Matky i babičky shodně hovořily o tom, že „dobrá“ babička je ochotná kdykoliv pomoci, a když je potřeba, vnoučata pohlídá.

Ideální babi s dědou, kdykoliv potřebuji pomoci, tak by prostě, když jim zavolám, měli okamžitě přiběhnout, což se mi svým způsobem děje. (Nora, matka)

Tazatelka (T): Jakou roli by podle vás ideálně měla babička mít v rodině svých dětí?

Participantka (P): Ideálně si myslím, že stačí, když jim projevuje lásku, a když potřebují pomoci, tak prostě pokud je toho schopna fyzicky, tak by jim měla pomoci.

T: Ideální babička tedy podle vás...

P: No je ochotná jim pomoci nejenom, když potřebují, ale v jakékoliv situaci, nebo pokud prostě na to má, má na to i finančně, i psychicky, i fyzicky, tak si myslím, že babička by měla pomoci. (Jolana, babička)

Výpovědi matek i babiček potvrzují silnou normu očekávané pomoci ze strany starší generace. Jak poznamenala paní Soňa (matka): „Standard je, aby (prarodiče) hlídali je (vnoučata), když potřebuje ten rodič někam jít.“ Podobně i babičky často hovořily o tom, že se snaží být neustále „k dispozici“. Norma dostupnosti přitom odkazovala k různým formám pomoci – nejčastěji se jednalo o pomoc s péčí, jak ale ilustruje i výrok paní Jolany, být k dispozici odkazovalo k širší představě babiček jako osob, které mají ochotně pomáhat i jiným způsobem (finančně či například ve formě emocionální podpory). Crawford [1981] v této souvislosti

upozorňuje na to, že prarodiče jsou vnímáni jako rezervoár pomoci, který může střední generace využívat podle své potřeby. „Ideální“ babička stojí v pozadí vždy připravena poskytnout svou pomoc, nesmí se ale do záležitostí rodiny dětí vměšovat. Tato paradoxní role prarodičů na první pohled naznačuje, že náplň role babičky a její pozice v rodině je vymezována spíše působením rodičů. Babička má čekat, až bude její pomoc potřeba, být vždy k dispozici a zároveň pouze sledovat mantinely výchovy stanovené rodiči. Zdá se tak, že role prarodiče je do výrazné míry rolí, jejichž konkrétní naplňování je závislé na okolnostech, které jsou mimo kontrolu prarodičů.

Detailnější pohled na způsoby, jakými se k normě dostupnosti vztahují samotné babičky, však ukazuje, že přítomnost normy dostupnosti neznamena i její uniformní překládání do konkrétního života žen. Odkaz na normu dostupnosti se objevil ve všech rozhovorech s participantkami. V případě dotazovaných babiček však tato norma často vystupovala v pozadí jako normativní předpoklad, jehož existenci si ženy uvědomovaly, zároveň jej ale odmítaly naplňovat s očekávanou samozřejmostí. Řada z nich poukazovala na potřebu vymezovat hranice „přijatelné“ dostupnosti.

T: Jakou roli by podle vás měla ideálně mít babička ve vztahu k rodině svých dětí?

P: Babička, která je vzácná, která řekne, že pomůže, a není to takové, že by se to až tak moc vnucovalo. Takové ty babičky, které jsou kdykoliv ochotné cokoliv a neumí říct, že teď se mi to nehodí, musíte si najít jiný termín, to si myslím, že se dá zneužít. Ochotné ano, ale můj otec říkal, kdo má povinnosti, musí mít i práva. Jo tak udržovat si takové to, aby to fungovalo na obě strany. Abych já mohla říct jako: „Ne, to se mi nehodí, musíte si to zařídit nějak jinak nebo si to přehodte, protože já mám to a to.“ A ne, že já to tedy vzdám a nepůjdu. To ne, to nefunguje. Musí vědět, že to musí říct dopředu, a optat se, jestli se to takhle hodí. (Saskie, babička)

Norma dostupnosti vystupovala ve výpovědích všech babiček jako velmi silný motiv, ke kterému se musely nějakým způsobem vztáhnout – ať v podobě přihlášení se k této formě závazku, či vymezení se vůči její samozřejmosti. Ve výpovědích matek tato norma nebyla zdaleka tak problematizována. Pomoc (alespoň některé z babiček) byla předpokládána s jistou samozřejmostí a stávala se očekávanou součástí vztahu mezi generacemi. Samotné babičky však v rozhovorech často vykreslovaly mnohem ambivalentnější obraz odkazující na potřebu stanovit přesnější pravidla zapojení. Paní Darina (babička) tak například hovořila o tom, že v prvních dvou letech počítá, že s péčí o vnoučata bude pomáhat intenzivně, ale odmítala, aby takováto pomoc byla poskytována dlouhodobě: „Aby prostě to nebylo úplně z toho pravidlo, denně musíš běhat tam a tam.“ Babičky při vymezování se vůči normě dostupnosti nejčastěji upozorňovaly na limity dané jejich zdravotním stavem, dalšími aktivitami, jimž se chtějí věnovat, a péčí, kterou některé z nich poskytovaly svým vlastním rodičům nebo partnerům. Jejich výpovědi ale zároveň poukazují na existenci silných normativních

očekávání, že jako babičky budou dostupné. V momentě, kdy nemohly či (častěji) nechtěly na tato očekávání přistoupit, se dostávaly do situace, kdy musely své důvody obhájit (čili ustavit svou vlastní pozici jako pozici dobrých babiček i v momentě, kdy zcela nenaplněly některou z norem, jež samy vnímaly jako součást ideálního prarodičovství). Zároveň se jejich snaha o vymezení hranic přijatelné dostupnosti v některých případech dostávala do konfliktu s očekáváními střední generace. Paní Libuše, která se starala o svého dlouhodobě nemocného manžela a zároveň se snažila udržet si i čas pro své koníčky, tak s lítostí v hlase hovořila o nepochopení ze strany své dcery, která očekávala a požadovala z její strany intenzivnější zapojení.

Nevím, jestli jsem tedy ta pravá babička, protože si chci zachovat prostě takové... jako některé babičky se věnují od rána do večera, že ano... a já zase si chci zachovat takové to pro sebe, že i chodím cvičit, abych měla nějaké jako dny pro sebe, protože já mám ještě manžela, který je postižený, vlastně už těch třicet let, po mozkové příhodě, takže i o něj je potřeba se starat. (...) Protože já se nemůžu vázat, kvůli tomu manželovi. Tak jsem jí (dceři) říkala, ať s tím nepočítá (že se bude intenzivně věnovat péči o vnoučata), protože by mi to pak bylo vyčítáno, že jsou babičky, které chodí i do práce a hlídají opravdu denně, celé dny. Já taková babička nejsem. (Libuše, babička)

Paní Libuše vnímala „výčitky“ ze strany dcery směřující k její malé „oddanosti“ roli babičky velmi bolestivě, zároveň ale odmítala přistoupit na požadavek, aby složitě kombinovala péči o závislého partnera s péčí o vnoučata a vzdala se svých koníčků, které pro ni byly zdrojem sebenaplnění. Výše identifikované normy na první pohled silně posilují autonomii střední generace vůči prarodičům, kteří jsou situováni do pozice vždy dostupné pomoci, která se ale řídí pravidly stanovovanými rodiči. Samotný proces vyjednávání o překladu těchto norem do každodenního života poukazuje na to, že babičky samy přítomnost těchto norem reflektují, to nicméně neznamená, že by je naplňovaly podle očekávaného scénáře. I ony se účastní „boje“ o autonomii, která je součástí ambivalentního charakteru mezigenerační solidarity. Jednotlivé ženy však do tohoto „boje“ vstupují z různých pozic, které posilují tyto ambivalence mezi jednotlivými normami prarodičovství. Nejsilněji tato skutečnost vyniká v případě matek-samoživitelék, jejichž matky často vystupovaly v roli „babiček na plný úvazek“, dětem poskytovaly prakticky každodenní péči a do jisté míry tak suplovaly přítomnost druhého rodiče.⁷ V těchto případech byly mantinely „vyjednávání“ o naplnění normy

⁷ V těchto případech babičky často suplovaly zařízení péče o předškolní děti (například matka paní Milady se starala o vnoučata tři dny v týdnu v době, kdy její dcera chodila do zaměstnání) či pravidelně vyzvedávaly vnoučata ze školy či školky a hlídaly je v době nemoci. V případě všech dotazovaných žen, které byly samoživitelkami či jejichž dcery zůstaly bez pomoci partnera, sehrávala pomoc babiček klíčovou roli při návratu matek na trh práce.

dostupnosti výrazně ovlivněny partnerskou situací matek. Toto uspořádání zároveň v mnohém problematizovalo normu nezasahování, neboť babičky v těchto případech trávily výchovou dětí téměř srovnatelné množství času jako samotné matky. I tyto matky v rozhovorech zdůrazňovaly význam normy nezasahování, která se často stávala osou popisu jejich vztahu s prarodiči a pociťovaným zdrojem konfliktů. Ambivalence se v těchto případech stávala strukturálním rysem charakteru vztahu mezi matkami-samoživitelkami a jejich matkami [viz rovněž Sarkisian 2006]. Matky-samoživitelky jsou často závislé na pomoci svých rodičů, zároveň se ale stále vztahují k ideálu rodinného uspořádání, kde jsou tyto úlohy vyhrazeny rodičům. Toto uspořádání znesnadňuje možnost naplnit ideál normy nezasahování a zároveň babičkám problematizuje vymezení hranic přijatelné dostupnosti. Zjednodušeně řečeno – ne všechny babičky mají stejnou možnost a prostředky normy prarodičovství naplnit či se z nich vyvázat.

„Babička má dětem něco dát“ – norma aktivity

Norma aktivity vystupovala ve výpovědích matek na místech, kde hovořily o tom, jak by babička ideálně měla vystupovat ve vztahu k vnoučatům, a nejsilněji v momentech, kdy byly dotazovány na to, jakou by chtěly být babičkou ony samy v budoucnu. V rámci normy aktivity participantky poukazovaly na odlišný charakter péče poskytované prarodiči. Ideální babička v těchto popisech nenabízí „pouze“ pomoc s péčí, ale rovněž zábavu a zážitky. Čas strávený s babičkou má být časem naplněným aktivitou, ze které mají děti benefitovat.

Třeba já bych byla určitě ráda, aby dcera se všemi svými prarodiči prostě nějak aktivně smysluplně trávila svůj volný čas. Aby prostě neseděli u televize nebo u počítače, ale aby prostě spolu něco dělali venku třeba nebo někam jeli, nebo si spolu četli, hráli, jako aby to pro ni prostě mělo velký přínos, jako že tráví ten čas s těmi prarodiči a ještě jí to v něčem rozvíjí. (Linda, matka)

Role babičky byla v rámci normy aktivity konstruována i skrze „přidanou hodnotu“, kterou přináší do péče v podobě zážitků a rozvoje dětí. Aktivita, kterou by prarodiče měli vnoučatům zprostředkovávat, byla v očích matek vnímána pozitivně jako něco, co odlišuje péči, kterou poskytují prarodiče, od té poskytované rodiči. Samy matky se pak k představám o vlastní budoucí prarodičovské roli silně vztahovaly právě prostřednictvím normy aktivity.

P: Chtěla bych být aktivní babička, ale to se mi asi moc nepovede. Protože jsem měla děti dlouho, tak jako, abych s nimi jezdila na lyže, to nevím, budu se snažit.

T: A co je ta aktivní babička?

P: No co s dětmi bruslí, lyžuje, chodí do bazénu. Jde s nimi do cukrárny. (Irma, matka)

Já bych chtěla být aktivní babička, že bych třeba ty děti někam vzala, jako to dělají třeba naši, když někam jedou, tak je prostě s sebou vezmou, a že taky nesedí jenom doma, takže to bych taky ráda chtěla, někam jezdit a něco jim ukázat (Kamila, matka)

Norma aktivity nevystupovala ve výpovědích babiček s takovou četností a intenzitou jako v případě matek. V případě babiček ji akcentovaly především ženy s vyšším vzděláním žijící ve městech. V jejich případech se norma aktivity stávala důležitou osou jejich konceptualizace vlastní role prarodiče. Tyto ženy o sobě s pýchou hovořily jako o „aktivních babičkách“ a svůj aktivní životní styl vyzdvihovaly jako důležitou součást své představy o životě. Podobně jako matky pak zdůrazňovaly, že je to právě jejich aktivní životní styl, který je pro vnoučata potenciálně činí cennými.

T: Jak si představujete ideální babičku a ideálního dědu?

P: No, měli by mít hodně koníčků, určitě, a měli by být hodně jakoby pohybově zaměřeni, aby mohli těm dětem taky něco dát. (Vanda, matka)

Já tady v šedesáti letech jsem začala bubnovat na elektrický buben, a tak oni tohle hodnotí, tady v tomhle já mám zase trošičku navrch nad tou druhou babičkou, že mám tyhle zájmy sportovní nebo i kulturní, že jsem schopná si s nimi zahrát i fotbal, když mám dobré boty. Tak ta babička, no, měla by se snažit být zdravá, protože jak jsou problémy, tak to je špatné. (Věra, babička)

Paní Věra (babička) v této souvislosti dále zdůrazňovala, že člověk musí mít i své vlastní zájmy a že právě toto ji činí v očích vnoučat zajímavou. Pokud se babičky soustředí pouze na péči, nemají vnoučatům co dalšího nabídnout. Sama o sobě naopak hovořila jako o babičce, která chce být zajímavá i něčím jiným. Aktivita ve výpovědích žen vystupovala jako důležitá součást budování obrazu „ideálního prarodiče“. Symbolicky oddělovala „aktivní babičky“, které jsou pro vnoučata zajímavé, od babiček „méně“ zajímavých. Paní Věra v této souvislosti hovořila o tom, že má díky svým zájmům a aktivnímu životnímu stylu „navrch“ nad druhou babičkou. Aktivita a vlastní zájmy se v těchto popisech stávaly určitým druhem kapitálu, který babičky mohly svým vnoučatům nabídnout. Zároveň figurovala jako prostředek budování vlastního pozitivního sebeobrazu ve stáří i prostředek vymezení se vůči vrstevníkům [Hasmanová Marhánková 2010b]. V této souvislosti je potřeba nahlížet na normu aktivity i s ohledem na její stratifikační dimenzi. V případě babiček byl důraz na aktivní životní styl typický právě pro ženy s vyšším vzděláním žijící ve městech, které měly dostatek příležitostí a ekonomického i kulturního kapitálu tento obraz aktivní babičky naplnit. Ačkoliv byla norma aktivity těmito ženami představována jako ideál, vůči němuž poměřovaly ostatní prarodiče, životní styl, na který odkazovala, byl typický pouze pro určitou skupinu žen. Poměrně silná přítomnost normy aktivity ve výpo-

vědích generace matek přitom naznačuje, že aktivita se do budoucna bude stávat stále důležitější součástí konstrukce obrazu „ideálního prarodiče“.

V případě normy aktivity zároveň nejsilněji vystupuje ambivalentnost očekávání kladených na prarodiče. Důraz na to, že babičky by měly být poskytovatelkami nejen péče, ale rovněž zážitků a měly by žít vlastní život naplněný zájmy, v mnohém reflektuje normy individualizované společnosti s důrazem na osobní sebenaplnění a růst, stejně jako důraz na aktivitu a produktivitu obsažený v současných reprezentacích aktivního stárnutí [srov. Katz 2000]. Zároveň se ale tento důraz na to, aby senioři/ky měli svoje vlastní zájmy a naplňovali tak představu aktivního stárnutí a aktivních prarodičů, snadno dostává do střetu s dalšími normami spojenými s rolí prarodiče. Na babičky jsou kladeny protichůdné požadavky, aby si udržely vlastní aktivní životní styl a zájmy a zároveň aby byly vždy dostupné a připravené přispěchat rodině na pomoc. Protichůdný charakter těchto norem prarodičovství ilustruje i výpověď paní Judity. Ta sice na jednu stranu v souladu s normou aktivity zdůrazňuje, že ideální babička „má pořád mít ten svůj život“ a „nemělo by to být, tak jako teď mám vnoučata a nebudu se věnovat nikdy ničemu jinému“, na dalším místě rozhovoru nicméně vytýká své matce, že jako babička nenaplní rovněž normu dostupnosti:

No tak určitě třeba, když to vezmu jako z jiné stránky, co bych změnila na mojí mámě ve vztahu k prarodičovství, tak určitě bych šla do důchodu. Což mi slibovala ze začátku, ale neudělala to. A vlastně chodí furt do práce a vidíme se jen o tom víkend. A to bych třeba já udělala jinak. Když bych byla babička, tak bych chtěla být na plný úvazek. A chtěla bych být určitě poblíž těm dětem. (Judita, matka)

Jak poznamenává Arber a Timonen [2012: 252], nesoulad mezi společenskými normami aktivního stárnutí a předpokladem, že starší generace bude vždy připravená a ochotná přispěchat na pomoc s péčí o vnoučata, vede v současné době k rostoucímu napětí či ambivalenci mezi „touhou straší generace po ‚aktivním stárnutí‘ a požadavky střední generace týkající se péče o vnoučata“. Toto napětí přitom dopadá především na babičky, v jejichž případě je samozřejmost poskytované péče posilována i genderovými očekáváními spojenými s jejich pečovatelskou rolí. Složitost vyjednávání mezi těmito protichůdnými požadavky ilustruje již výše zmiňovaný příběh paní Libuše, která intenzivně pečuje o svého nemohoucího manžela, snaží se udržet si své zájmy a být dobrou babičkou. Svým životním stylem naplňuje představu aktivního stárnutí a babičky, která „má co nabídnout“, zároveň ale tváří v tvář normě dostupnosti naráží ze strany střední generace na výčitky, že není ideální babičkou, která by byla k dispozici denně. Zkušenost paní Libuše samozřejmě neodráží životní situaci všech babiček, se kterými jsem hovořila, ukazuje nicméně na protichůdnost jednotlivých norem prarodičovství a jejich dopad na ustavování mezigenerační solidarity. Domnívám se zároveň, že přítomnost normy aktivity ve výpovědích žen poukazuje na významné proměny v chápání role prarodiče, které vypovídají i o širší společen-

ské změně ve vnímání role seniorů/rek a života ve stáří. Tu ve svém vyprávění o vzpomínkách na předchozí generace prarodičů reflektovaly i mé participantky. V následující kapitole se proto detailněji zaměřím na způsoby, jakými se ženy vztahovaly k proměnám role prarodiče v rodině v porovnání s předchozími generacemi.

„Dnes jsou to už jiné babičky“ – proměny obrazu prarodičovství ve vyprávění ženy

Slovo aktivita či aktivní bylo ženami často skloňováno ve chvílích, kdy jsem je žádala, aby porovnály současnou generaci babiček se svými vlastními vzpomínkami na prarodiče (či v případě babiček i se svými vzpomínkami na vlastní rodiče v roli prarodičů). Matky i babičky shodně poukazovaly na významnou proměnu v náplni role babičky. Při porovnání s předchozími generacemi babiček zdůrazňovaly vyšší nároky, kterým musí současné babičky čelit v souvislosti s kombinací pracovního života a péče.

Teď když to srovnám, tak jsou takové spíš jako už ty děti připravují do toho života dřív než nás jakoby ta moje babička třeba. Ty byly takové, já nevím, už byly v důchodu taky, když nás hlídaly, šly dřív do důchodu právě, tak už... teď já mám vlastně pracující maminku i tchýni, takže je to těžší to skloubit, aby jako... ale pomáhají taky. (Ivona, matka)

Paní Josefína (babička) v této souvislosti hovořila o tom, že ačkoliv jí samotné se při představě ideální babičky vybaví obraz babičky Boženy Němcové, současné babičky a ani ona sama již takovými prarodiči nejsou. Jak sama poznamenala, dnes „babička musí víc“. Sama sebe charakterizovala jako „emancipovanou babičku“, která celý život chodila do práce a znovu by se do ní ráda vrátila. Její vlastní babička to podle jejích slov „neměla lehké, ale měla klidnější život“. Podobně i dotazované matky poukazovaly na to, že současná generace babiček jsou „pracující babičky“, zatímco předchozí generace babiček v jejich vzpomínkách vystupovala jako plně soustředěná na péči.

Babičky předchozí generace vystupovaly v popisu participantek jako postavy klidných a pečujících žen, na něž vzpomínaly s láskou. Zároveň ale ve svém vyprávění zdůrazňovaly, že jejich vztah s nimi byl odlišný od jejich současného vztahu s vnoučaty nebo od vztahu, který jejich děti dnes mají s babičkami. Prarodiče ve vzpomínkách babiček vystupovali nejčastěji jako poměrně vzdálené postavy, u kterých trávily prázdniny, neměly s nimi ale žádný hlubší osobnější vztah. V popisech matek, naopak, jejich babičky vystupovaly mnohem intenzivněji jako důležitá součást rodinných vztahů a osoby, se kterými trávily během svého dětství značnou část času. Při srovnání se současnou generací babiček poukazovaly především na to, že předchozí generace byla plně soustředěná na péči

o vnoučata, které nijak výrazně „nekonkurovalo“ zaměstnání ani koníčky. Tyto babičky tak vystupovaly především jako tvůrkyně rodinného zázemí. Toto plné soustředění na péči ale nebylo matkami vnímáno jako pozitivum v porovnání se současnou generací babiček. Naopak, o předchozí generaci babiček často hovořily jako o „pasivní“, zatímco při popisu svých matek a tchýní používaly adjektiva jako „aktivní“, „akční“ či „moderní“. Pasivita v jejich popisu odkazovala k jiné formě péče, kterou předchozí generace babiček poskytovala. Jejím jádrem bylo především být přítomná a poskytnout všechen nezbytný servis rutinní denní péče o dítě a domácnost. Současná generace babiček naopak v popisech matek vystupovala jako více soustředěná na budování vztahu s vnoučetem a zajišťování zábavy, a ne jen základní péče.

Já si třeba myslím, že moje mamka je taková víc sportovnější, akčnější. Já si myslím, že moji prarodiče byli opravdu spíš... jakože tvořili to zázemí, co se týká toho jídla a té procházky a tohle, ale třeba moje mamka i jde třeba se synem si kopat za míčem, to si třeba nepamatuji, že bychom někdy dělali s mou babičkou nebo dědou, ale to je také tím, že dneska je to úplně jinak. (Laura, matka)

Bylo to tak, že já jsem s babičkou tak nějak byla, ale ona, že by se mi nějak věnovala nebo něco, to vůbec ne. Když jsme dělaly nějaké denní činnosti, tak to bylo tak, že já jsem jí stála po boku, a moje máma jde do toho prostě jako naplno. Že se jim věnuje úplně perfektně, veškerý čas strávený s nimi. Že si jí užijí stoprocentně a je tam pro ně. To znamená, že třeba něco uvaří, ale nežehlí a neuklízí do toho, a tak. Tak v tom tam je určitě jako rozdíl. (Vanesa, matka)

Podobně i babičky charakterizovaly samy sebe jako jiné, více aktivní a sebevědomé v porovnání s předchozími generacemi žen:

Pro mě ta moje babička byla jako pasivní. To já nejsem. (Alice, babička)

Jiná jsem, asi jsem emancipovanější a sebevědomější, než byla mámi. (Jolana, babička)

V porovnání s předchozí generací prarodičů vystupuje norma aktivity jako nový výrazný rámec, skrze nějž se ženy vztahovaly k současné roli babičky. Ty již nevystupují pouze v roli pečovatelek a tvůrkyně rodinného zázemí, ale jako někdo, kdo má dítěti přinášet nové impulzy, aktivitu a má se soustředit především na jeho rozvoj, který má přednost před obstaráváním rutinní domácí péče. Pohled na proměny konceptualizace role babičky nám tak zároveň pomáhá sledovat řadu významných změn v současném vnímání role seniorů/rek. Jak poznamenává Arber a Timonen [2012: 252], představa, že by starší lidé měli být aktivní a produktivní, představuje klíčovou změnu v normativních očekáváních kladených na současné seniory/ky v západních společnostech. Aktivita je v současných obzorech stárnutí zobrazována jako klíč k zdravému a spokojenému stárnutí [Katz

2000]. Reprezentace zobrazující stáří jako období pasivity a odpoutávání se z rolí jsou v rámci současného diskurzu aktivního stárnutí nahrazovány důrazem na prodlužující se pracovní biografii a aktivní životní styl. Tyto reprezentace stárnutí mají emancipační ambice. Představují seniory ne jako pasivní a neproduktivní, ale především jako nositele potenciálu. Aktivita a produktivita se v rámci těchto diskurzů stává výrazným mechanismem přeznačení negativních obrazů stárnutí [Biggs 2001].

Důraz na aktivitu jako na jednu z os normativních představ o roli babičky, která je navíc stavěna do kontrastu s „pasivitou“ předchozích generací prarodičů, v mnohém reflektuje společenské změny v pohledu na stárnutí. Zároveň ale poukazuje na to, že tyto reprezentace aktivního stárnutí i přes svůj emancipační potenciál produkují nové formy normativních očekávání, která mohou naopak zvyšovat tlak na seniory /ky. To se týká jak obtíží vyvstávajících z nutnosti kombinovat odlišné nároky spojené s prodlužující se pracovní aktivitou, poskytováním různého druhu péče a vlastními zájmy [viz Petrová Kafková 2015], které se stávají součástí představ o aktivním životě ve stáří, tak i samotné představy, že babičky mají dětem „něco přinášet“. Již nestačí jen být přítomný a pomáhat, jako tomu bylo v případě předchozí generace, ale ideální babička rovněž přináší dítěti něco nového, vytváří zážitky a má obohacovat. Důraz na produktivitu se tak stává i novým rámcem pro samotnou konceptualizaci péče, kterou mají babičky poskytovat.

Imperativ aktivního životního stylu ve stáří zároveň problematizuje pozici těch, kteří mu nejsou schopni například z důvodu zhoršeného zdravotního stavu dostát. Všechny ženy, se kterými jsem hovořila, se těšily poměrně dobrému zdraví a samy tuto skutečnost reflektovaly jako podmínku svého zapojení do péče o vnoučata. V rozhovorech zároveň často narážely na své obavy z toho, zda budou moci své roli dostát i do budoucna. Možnost zhoršujícího se zdravotního stavu pro mnohé z participantek představovala obávanou hrozbu ohrožující jejich aktivní zapojení do péče. Zdravotní stav v této souvislosti vystupoval jako důležitá podmínka možnosti naplňovat imperativ aktivity, a tak i dostát ideálu babičky, která je nejen přítomná, ale rovněž přináší zážitky. Parafrázujeme-li výrok paní Věry (babičky), v rámci normy aktivity se prarodiče, kteří ztrácí možnost přinášet zábavu a podněty, snadno stávají „na nic“:

No důležité je, aby ti prarodiče byli zdraví, protože jinak jsou na nic. Nebo mohou jim dítě přivést a oni jsou s ním doma a povídají si, ale že by s nimi dělali nějakou aktivitu... Já jsem třeba s kluky jezdila na kole, když byli v xxx (název města, anonymizováno), tady ne, tady jsem to ještě ani sama nezkoušela, ale to oni si potom zapamatují snad, jako vzpomínku na babičku, případně na dědu, že s nimi chodila hrát fotbal, než že s nimi prostě seděla. (Věra, babička)

Závěr

Současná individualizovaná společnost je charakteristická vyvázáním se z tradičních rámců, včetně očekávání spojených s jednotlivými fázemi životního cyklu a udržováním tradičních rodinných vazeb [viz např. Beck-Gernsheim 2002]. Představa jednotlivců jako aktérů, kteří svobodně volí mezi různými druhy intimitity a závazků, se stala pilířem uvažování v rámci současných individualizačních teorií rodiny. Tradiční rámce vymezující role jednotlivých členů rodiny a interakce mezi nimi se v rámci této perspektivy stávají především otázkou volby a vzájemného vyjednávání. Součástí těchto úvah se stále častěji stává i představa „krize“ rodiny a poklesu vzájemného závazku mezi jednotlivými členy [srov. např. Popenoe 1993]. Není sporu o tom, že individualizační procesy přináší zásadní výzvu pro ustavování mezigenerační solidarity a naplňování jednotlivých rolí v rámci rodiny. Na druhou stranu řada autorů a autorek poukazuje na to, že jsme stále svědky velké míry kontinuity mezi generacemi a že význam mezigeneračních vazeb v rodině neklesá, ale naopak spíše nabývá na intenzitě [Bengston 2001; Chambers 2012].

Úvahy nad rostoucím významem svobodných voleb, důrazem na sebe naplnění a potřebou vyjednávání vzájemných závazků v rámci rodinných vazeb by nás tak spíše než k úvahám o zániku mezigeneračních vazeb měly vést k přemýšlení o tom, jakým způsobem lidé (re)konstruují představy o jednotlivých rolích a závazcích v rámci rodiny v situaci, kdy se jasná pravidla stávají stále více nejasnými. Řada autorů a autorek přitom upozorňuje na to, že role prarodiče je sama o sobě typická nejednoznačností vodítek pro její naplňování [Sarkisian 2006: 806; Silverstein, Giarrusoso, Bengston 1998]. Tato studie nicméně ukazuje, že i přes rostoucí heterogenitu ve vnímání a naplňování prarodičovské role lze identifikovat několik významných normativních očekávání, která vymezují, co to znamená být „dobrá“ babička. Tyto normy definují pravidla mezigenerační pomoci a rámuje i představy o tom, jakou úlohu by měly babičky hrát v životě svých vnoučat. První z těchto norem představuje norma nezasahování, která upevňuje privilegované postavení rodičů ve vztahu k výchově dětí a představuje babičky jako postavy v „pozadí“, které sice na péči aktivně participují, nemají ale stanovovat její pravidla. Norma dostupnosti vymezuje závazek starší generace vůči mladým rodinám a představuje „dobrou“ babičku jako (poměrně samozřejmý) zdroj pomoci. Třetí norma – norma aktivity – vymezuje roli babiček ve vztahu k vnoučatům. Babičky by neměly být jen zajišťovatelky péče, ale měly by skrze aktivity prováděné s vnoučaty přispívat k jejich osobnímu rozvoji.

Jasně vymezení těchto norem ze stran dotazovaných matek a babiček nicméně nutně nesvědčí o normativní jednoznačnosti role babičky ani o uniformním naplňování těchto očekávání. Ačkoliv tyto normy byly přítomné téměř ve všech rozhovorech, ne všechny participantky se k nim vztahovaly stejným způsobem. Především v případě babiček docházelo často k případům, kdy tyto normy reflektovaly prostřednictvím popisu toho, jak se ony samy vymykají chování „běžných“ babiček. Zároveň tyto normy svými (často protichůdnými) poža-

davky vytvářely notnou míru ambivalence a při jejich praktickém „překládání“ do praxe ženy často narážely na absenci jasně vymezených pravidel. Tyto ambivalence je potřeba vnímat (mimo jiné) jako produkt odlišných sociálních pozic, které významně vymezují možnosti žen naplnit tato normativní očekávání. Často se stávají strukturálním rysem mezigeneračního uspořádání jako například v případě babiček, které v rodinách svých dcer-samoživitelek často charakterem i intenzitou péče vystupovaly v roli dalšího rodiče, stále ale byly konfrontovány s normou nezasahování. Protichůdný charakter norem zároveň reflektuje proměňující se očekávání kladená na seniory/ky. Norma aktivity, zdůrazňující, že babičky nemají být pouze babičkami a pečovatelkami, ale že mají být nositelkami aktivního životního stylu, z něhož následně benefitují i vnoučata, v mnohém odráží proměnu společenských významů spojovaných se stárnutím, kde se aktivita stává klíčovým rámcem. Tyto reprezentace na jednu stranu působí výrazným emancipačním efektem. Představují stáří jako období života, které má být naplněné vlastními zájmy. Na druhou stranu se však dostávají do potenciálního konfliktu s ostatními očekáváními spojenými s úlohou babiček v rodině, které se na tradiční rámce babiček jako dostupného (a víceméně samozřejmého) zdroje pomoci stále odvolávají. Norma aktivity zároveň odkazuje k životním stylům, které je možné vnímat jako výsledek specifického postavení v rámci společenské struktury. Ne všechny babičky přitom mají stejnou možnost naplnit ideál aktivity – ať už z důvodu omezení daných zdravotním stavem, zaměstnáním, či dalšími závazky péče.

JAROSLAVA HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ *vystudovala sociologii na Masarykově univerzitě v Brně a nyní působí jako odborná asistentka na katedře sociologie Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni a jako vědecká pracovnice na katedře genderových studií Univerzity Karlovy v Praze. Ve své práci se prostřednictvím kvalitativních metod věnuje především otázkám stárnutí, genderu a tělesnosti. Její předchozí vědecké projekty se mimo jiné zaměřovaly na analýzu politik aktivního stárnutí. Je autorkou knihy Aktivita jako projekt: Diskurz aktivního stárnutí a jeho odezvy v životech českých seniorů a seniorek (Praha: Sociologické nakladatelství [SLON], 2013). Její aktuální vědecké projekty se zaměřují na zkušenosti a významy prarodičovství v současné české společnosti a na studium debat týkajících se praxe povinného očkování dětí v ČR.*

Literatura

- Ahrons, C. R. 2007. „Family Ties after Divorce: Long-Term Implications for Children.“ *Family Process* 46 (1): 53–65, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1545-5300.2006.00191.x>.
- Arber, S., V. Timoten. 2012. „Grandparenting in the 21st Century: New Directions.“ Pp. 247–264 in S. Arber, V. Timoten (eds.). *Contemporary Grandparenting*. Bristol: The Policy Press, <http://dx.doi.org/10.1332/policypress/9781847429681.003.0012>.

- Beck-Gernsheim, E. 2002. *Reinventing the Family. In Search of New Lifestyles*. Cambridge: Polity Press.
- Bengtson, V. L. 2001. „Beyond the Nuclear Family: The Increasing Importance of Multigenerational Relationships in American Society.“ *Journal of Marriage and the Family* 63 (1): 1–16, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2001.00001.x>.
- Biggs, S. 2001. „Towards Critical Narrativity. Stories of Aging in Contemporary Social Policy.“ *Journal of Aging Studies* 15 (4): 303–316, http://dx.doi.org/10.1007/978-94-007-2111-1_6.
- Breheny, M., Ch. Stephenson, L. Spilsbury. 2013. „Involvement without Interference: How Grandparents Negotiate Intergenerational Expectations in Relationships with Grandchildren.“ *Journal of Family Studies* 19 (2): 174–184, <http://dx.doi.org/10.5172/jfs.2013.19.2.174>.
- Crawford, M. 1981. „Not Disengaged: Grandparent in Literature and Reality, an Empirical Study in Role Satisfaction.“ *Sociological Review* 29 (3): 499–519, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-954X.1981.tb00764.x>.
- ČSÚ. 2015a. „Průměrný věk žen při narození 1. dítěte v letech 1950–2014.“ *Český statistický úřad* [online]. Praha: ČSÚ [cit. 9. 7. 2015]. Dostupné z: https://www.czso.cz/csu/czso/prumerny vek zen pri narozeni_1_ditete_v letech_1950_2014.
- ČSÚ. 2015b. „Průměrný věk žen při narození dítěte v letech 1950–2014.“ *Český statistický úřad* [online]. Praha: ČSÚ [cit. 9. 7. 2015]. Dostupné z: https://www.czso.cz/csu/czso/prumerny vek zen pri narozeni_ditete_v letech_1950_2014.
- Ezzy, D. 2002. *Qualitative Analysis*. London: Routledge.
- Gauthier, A. 2002. „The Role of Grandparents.“ *Current Sociology* 50 (2): 295–307, <http://dx.doi.org/10.1177/0011392102050002623>.
- Giarrusso, R., M. Silverstein. 1996. „Family Complexity and the Grandparent Role.“ *Generations* 20 (1): 17–23.
- Gilleard, C., P. Higgs. 2000. *Cultures of Ageing: Self, Citizen and the Body*. Harlow: Pearson Education.
- Hamplová, D. 2014. „Hlídkání vnoučat českými prarodiči v mezinárodním srovnání.“ *Data a výzkum – SDA Info* 8 (1): 25–40, <http://dx.doi.org/10.13060/23362391.2014.8.1.111>.
- Harper, S. 2006. „The Ageing of Family Life Transitions.“ Pp. 164–172 in J. A. Vincent, Ch. Phillipson, M. Downs (eds.). *The Future of Old Age*. London: Sage Publications, <http://dx.doi.org/10.4135/9781446211533.n16>.
- Hašková, H., H. Maříková, Z. Uhde. 2009. „Who Cares and Who Cared? Leaves, Allowances, and Facilities: Childcare Past and Present.“ Pp. 77–134 in H. Hašková, Z. Uhde (eds.). *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Hašková, H., L. Zamykalová. 2006. „Mít děti – co je to za normu? Čí je to norma?“ *Biograf* 40–41: 130 odst.
- Hasmanová Marhánková, J. 2010a. „Proměny prarodičovství v kontextu představ aktivního stáří.“ Pp. 11–26 in D. Ryšavý (ed.). *Sociologica-Andragogica 2009. Problémy ohrožených skupin. Mezigenerační vztahy v rodině*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Hasmanová Marhánková, J. 2010b. „Konstruování představ aktivního stárnutí v centrech pro seniory.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 46 (2): 211–234.
- Hasmanová Marhánková, J. 2015. „The Changing Practices and Meanings of Grandparenthood. Reflections on the Demographical Trends and Changing Representations of Ageing.“ *Sociology Compass* 9 (4): 309–319, <http://dx.doi.org/10.1111/soc4.12259>.

- Hasmanová Marhánková, J., M. Štípková. 2014. „Typologie prarodičovství v české společnosti. Faktor ovlivňující zapojení prarodičů do péče o vnoučata.“ *Naše společnost* 12 (1): 15–26, <http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2014.1.12.92>.
- Höhne, S., V. Kuchařová, K. Svobodová, A. Štastná, L. Žáčková. 2010. *Rodina a zaměstnání s ohledem na rodinný cyklus* [online]. Praha: VÚPS [cit. 13. 8. 2014]. Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_310.pdf.
- Chambers, D. 2012. *A Sociology of Family Life. Change and Diversity in Intimate Relations*. Cambridge: Polity Press.
- Chan, Ch. G., G. H. Elder. 2000. „Matrilineal Advantage in Grandchild-Grandparent Relations.“ *The Gerontologist* 40 (2): 179–190, <http://dx.doi.org/10.1093/geront/40.2.179>.
- Katz, S. 2000. „Busy Bodies: Activity, Ageing and the Management of the Everyday Life.“ *Journal of Ageing Studies* 14 (2): 135–152, [http://dx.doi.org/10.1016/S0890-4065\(00\)80008-0](http://dx.doi.org/10.1016/S0890-4065(00)80008-0).
- Knuden, K. 2012. „European Grandparent's Solicitude: Why Older Men Can Be Relative Good Grandfathers.“ *Acta Sociologica* 55 (3): 231–250, <http://dx.doi.org/10.1177/0001699312447962>.
- Mann, R. 2007. „Out of the Shadows?: Grandfatherhood, Age and Masculinities.“ *Journal of Aging Studies* 21 (4): 281–291, <http://dx.doi.org/10.1016/j.jaging.2007.05.008>.
- Maříková, H., A. Krížková, M. Vohlídalová. 2012. *Živitelé a živitelky. Reflexe (a) praxe*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- May, V., J. Mason, L. Clarke. 2012. „Being There, Yet Not Interfering: The Paradoxes of Grandparenting.“ Pp. 139–158 in S. Arber, V. Timonen (eds.). *Contemporary Grandparenting*. Bristol: The Policy Press, <http://dx.doi.org/10.1332/policypress/9781847429681.003.0012>.
- Možný, I. 1999. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Možný, I., M. Přidalová, L. Bánovcová. 2003. *Mezigenerační solidarita. Předběžná zpráva z mezinárodního srovnávacího výzkumu Hodnota dětí a mezigenerační solidarita* [online]. Praha: VÚPSV [cit. 13. 8. 2014]. Dostupné z: <http://praha.vupsv.cz/Fulltext/mezgen.pdf>.
- Mueller, M. M., B. Wilhelm, G. H. Elder. 2002. „Variations in Grandparenting.“ *Research on Aging* 24 (3): 360–388, <http://dx.doi.org/10.1177/0164027502243004>.
- Petrová Kafková, M. 2010. „Mezigenerační solidarita ve stárnoucí společnosti.“ *Sociální studia* 7 (4): 63–84.
- Petrová Kafková, M. 2014. „Péče o vnoučata v současnosti: evidence na základě dat SHARE 2010.“ *Fórum sociální politiky* 8 (3): 9–14.
- Petrová Kafková, M. 2015. „Older People as Care Givers and Their Roles in Family in the Era of Active Ageing. Case of the Czech Republic.“ *Studia Sociologicae* 217 (2): 49–73.
- Petrová Kafková, M., L. Vidovičová. 2013. „Are Czech Grandparents Confronted with Role Overload?“ Příspěvek přednesený na *ESA 11th Conference: Crisis, Critique and Change*. Turín, 31. 8. 2013.
- Phillipson, Ch. 2013. *Ageing*. Cambridge: Polity Press.
- Popenoe, D. 1993. „American Family Decline, 1960–1990: A Review and Appraisal.“ *Journal of Marriage and Family* 55 (3): 527–542, <http://dx.doi.org/10.2307/353333>.
- Sarkisian, N. 2006. „Doing Family Ambivalence: Nuclear and Extended Families in Single Mothers' Lives.“ *Journal of Marriage and Family* 68 (4): 804–811, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2006.00295.x>.
- Saxonbeg, S., M. Kampicher, M. Janoušková. 2013. *Mothers – Grandmothers – Daughters? Reconciling Labor Market Integration with Care Responsibilities in Brno*. Brno: MUNI Press.

- Silverstein, M., R. Giarrusso, V. L. Bengston. 1998. „Intergenerational Solidarity and the Grandparent Role.“ Pp. 144–158 in M. E. Szinovacz (ed.). *Handbook on Grandparenthood*. Westport: Greenwood Press.
- Sims, M., M. Rofail. 2013. „The Experiences of Grandparents Who Have Limited or No Contact with Their Grandchildren.“ *Journal of Aging Studies* 27 (4): 377–386, <http://dx.doi.org/10.1016/j.jaging.2013.09.002>.
- Sýkorová, D. 2007. *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Szinovacz, M. 2007. „The Future of Intergenerational Relationships – Variability and Vulnerabilities.“ Pp. 262–282 in W. Scheie, P. Uhlenberg (eds.). *Demographic Changes and the Well-being of Older Persons*. New York: Springer Publishing Company.
- Tarrant, A. 2012. „Grandfathering: the Construction of New Identities and Masculinities.“ Pp. 181–202 in S. Arber, V. Timonen (eds.). *Contemporary Grandparenting. Changing Family Relationships in Global Contexts*. Bristol: The Policy Press, <http://dx.doi.org/10.1332/policypress/9781847429681.003.0009>.
- Timonen, V., M. Doyle, C. O'Dwyer, E. Moore. 2009. *The Role of Grandparents in Divorced and Separated Families*. Dublin: Family Support Agency.
- Timonen, V., M. Doyle. 2012. „Grandparental Agency after Adult Children's Divorce.“ Pp. 159–180 in S. Arber, V. Timonen (eds.). *Contemporary Grandparenting*. Bristol: The Policy Press, <http://dx.doi.org/10.1332/policypress/9781847429681.003.0012>.
- Uhde, Z., H. Hašková. 2009. „Social Citizenship and Care in Czech Society.“ Pp. 15–33 in H. Hašková, Z. Uhde (eds.). *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Uhlenberg, P. 2005. „Historical Forces Shaping Grandparent-Grandchild Relationships: Demography and Beyond.“ Pp. 77–97 in M. Silverstein (ed.). *Intergenerational Relations Across Time and Place*. New York: Springer Publishing Company.
- Uhlenberg, P., B. G. Hammill. 1998. „Frequency of Grandparent Contact with Grandchild Sets: Six Factors that Make a Difference.“ *The Gerontologist* 38 (3): 276–285, <http://dx.doi.org/10.1093/geront/38.3.276>.
- Večerník, J., P. Matějů (eds.). 1999. *Ten Years of Rebuilding Capitalism. Czech Society 1898–1998*. Praha: Academia.
- Veselá, J. 2002. *Představy rodinných příslušníků o zabezpečení péče nesoběstačným rodičům*. Praha: VÚPSV.
- Vidovičová, L., L. Rabušic. 2003. *Senioři a sociální opatření v oblasti stárnutí v pohledu veřejnosti. Zpráva z empirického výzkumu* [online]. Praha: VÚPSV [cit. 18. 11. 2014]. Dostupné z: <http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vidrab.pdf>.
- Whitbeck, L. B., D. R. Hoyt, S. M. Huc. 1993. „Family Relationship History, Contemporary Parent-Grandparent Relationship Quality, and the Grandparent-Grandchild Relationship.“ *Journal of Marriage and Family* 55 (4): 1025–1035, <http://dx.doi.org/10.2307/352782>.